

ТАЄМНИЦІ РОДИНИ КОНДРАТЬЄВИХ

«Слобідська Україна – це одна з частин нашого рідного краю» – так почав свою Фундаментальну «Історію Слобідської України» найавторитетніший дослідник нашого краю академік Дмитро Багалій. «Для кожного мешканця Дніпровського Правобережжя і навіть Лівобережжя, тодішне дике поле, котре потім заселили своїми слободами українські переселенці, і котре раніше, у домонгольську добу, у XI – XIII ст.. було заселено прадідами слобожан – древніми русичами Чернігово-Переяславської землі, хоч було дідиною українців XVII ст., але далекою окраїною». («Дике поле, читаємо в примітках до цитованої праці, – найчастіше під цією назвою розуміли незаселену територію частини Лівобережної, Слобідської та Південної України, яку в різні часи краляли Річ Посполита, російська держава і Кримське ханство»).

Масове переселення до Дикого поля, до цієї, за Д. Багалієм, споконвічної української землі, почалося жителями Правобережжя під час Визвольної війни під проводом Б. Хмельницького після поразки українських військ під Берестечком (1651). Так, у своєму відомому літописі Р. Ракушка-Романовський відзначає, що Б.Хмельницький, чекаючи зручного часу для помсти, «дозволив поневоленому ляхами народу переселитися до кордонів Москви», і що «з того часу почали осідати Суми, Лебедин, Харків, Охтирка та інші слобідські міста аж до Дону козацьким народом». Про це свідчить і літопис Григорія Грабянки. Хмельницький не лише дав такий дозвіл, а й допоміг переселенцям зброєю, кіннями,

Сумський полк на марші

той же Багалій допускав, що між старшинами, які прийшли з Правобережжя, могла трапитися, як виняток, і родовита українська шляхта. Аби розгадати цю загадку, згадаймо такий промовистий факт. У 1767 році Катерина II збрала до Москви представників усїєї імперії для укладання нового «Уложенія»; тоді ж було піднято питання про те, кому саме із недавніх слобідських старшин має бути присвоєний дворянський титул. Від Сум, зокрема, поїхали Кондратьєви – нащадки Герасима, вони прохали про затвердження дворянства для тих, хто приніс грамоти та герби ще з Польщі. Цілком зрозуміло, що в них, Кондратьєвих, такі документи на руках були отримані ще прадідами, які проживали на Київщині, з рук Речі Посполитої. Жителі Ставищ нерідко добре прислужувалися польській адміністрації коли їхні національні інтереси співпадали з польськими. Як це було під час відомого походу у 1644 році коронного гетьмана Станіслава Конєцпольського проти татар і їх розгрому завдяки козацькій допомозі. У Ставищах розміщувався штаб воеводи Станіслава Любомирського, підтримуваного місцевими козаками. Як правило, за цінну допомогу польський король, не маючи грошей, обдаровував справді видатних козацьких ватажків шляхетством. Та й магдебурзьке право Ставищам було надано не без якихось заслуг перед польською короною. І, отож, цілком логічно припустити, що між козацькою старшиною Ставищ дворянство було, і значний

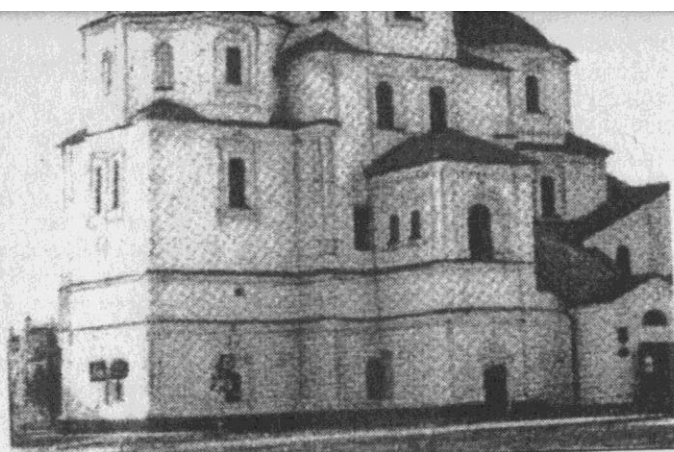
на), інші населені пункти.

Полковники Кондратьєви всіляко заохочували в краї землеробство, скотарство. Клопоталися і розвитком промислів. Зокрема, на території полку працювало 160 млинів (із них 10 – під Сумами), розвивалося дигтарство (хоч цьому і перешкоджали «боярські діти» з Путивльського повіту), ремесла, особливо – гончарство.

Охоче будували Кондратьєви культові споруди. Наприклад, Преображенська церква зведена коштом Герасима, Воскресенську будував він і його син Андрій. Г. Кондратьєвим було зведено і два монастирі – Успенський та Предтечі, котрі відігравали й роль наукових центрів. Освітнянство ж взагалі було в пошані у полку. У Сумах на 1732 рік діяло 5 шкіл, у Межирічі – 7, у Лебедині, Білопільі по 4 тощо. Всього ж у полку налічувалося 48 шкіл (і всі, звичайно ж, з українською мовою викладання, що на той час було рекордом на Слобожанщині). Розвиток освіти в Сумському полку досяг такого рівня, що вже в 1767 році група освіченого громадянства звернулася до царського уряду з проханням відкрити в Сумах університет. Звичайно ж, російський царат на це не пішов: освіченість українського народу в його плани не входила, після скасування козацького устрою школи закрили, в краї запанувала суцільна темрява.

Безперечно, як і належало в тій добі, Кондратьєви були і крупними землевласниками. За актами генерального планування, мали 119083 десятини землі. 5958

Воскресенська церква

волами, підводами, продуктами тощо. Валки переселенців дійшли одними з найперших до Псла.

Суми були засновані у 1652 році, коли сюди на древнє Сумське (Берлицьке) городище прийшло близько 800 родин українців (переважно вихідців із села Ставищ під Києвом) на чолі з осадчим (отаманом) Герасимом Кондратьєвим (Кіндратенком), пізніше записаному на московський кшталт як Кондратьєв. Московський уряд, що був зацікавлений в поселеннях козаків під своїм кордоном як щитом від татарських набігів, зобов'язав свого воеводу Арсенєва сприяти зведенню міста. У 1658 році Суми вже стали центром сумського слобідського козацького полку, а Герасим Кондратьєв – першим сумським полковником і родоначальником славної кондратьєвської династії.

Рід Кондратьєвих дав сумському полку кількох полковників. Це сам Герасим, котрий керував краєм упродовж кількох десятиліть, аж до смерті в 1701 році; його син Андрій (було вбито, коли придушували повстання на Дону в 1701 році); син Іван (загинув 1678 року під час Чигиринського бою з турками); Дмитро (правнук Герасима) – Єлизаветинська доба, – полковником став у 1743 році. Полковником був і наймолодший син Герасима – Роман, але Охтирського полку; якийсь час підміняючи батька, брата, діда, полковницького пернача тримали й інші чоловіки родини Кондратьєвих.

Дослідники й досі не мають достовірних даних про походження роду засновника нашого міста, відомо лише, що батько Герасима був значним козаком на Київщині. Та більш чітких відомостей немає. Історик П. Головинський («Слобідські козацькі полки» С.-Петербург, 1864 р.) вважав, що Кондратьєви походять з української шляхти (дворянства), як і полковники інших полків Квітки, Захаржевські тощо. Йому заперечував Д. Багалій: «Дворянство сих фамілій – се, вигадки. Се усе були козацькі старшини, а не дворяни, хоч справді ся старшина й навернулася потім у російське дворянство». Водночас

не можливо обминути ще однієї цікавої загадки в історичній праці Філарета Гумилевського «Історико-статистичний опис Харківської єпархії» (Харків, 1853) є відомості, що в Герасима Кондратьєва була сестра, котра, супроти волі брата, стала розбійницею, керувала ватагою розбишак, здійснивала напади на проїжджих купців, московських людей. Чи могло таке бути? Цілком. Принаймні, з паперів іншого відомого історика позаминулого століття С. Терпигорова дізнаємося, що в другій половині XVII століття на Слобожанщині, й не лише, з'явилися грабіжницькі ватаги, якими керували вихідці з відомих родин, в тому числі й жінки – дворянка Мойсеєва, княгиня Єнгаличева, інші. Це було притаманно тій епосі, але ж не було у козацьких звичаях; з-поміж отих «родовитих» ватажків бачимо лише великоросів. Та сестра слобідського полковника цілком могла спокуситися на подібний спосіб життя, і – зайшла в конфлікт з братом, носієм козацької української моралі. Як зазначає Ф. Гумилевський, Герасим двічі говорив із сестрою, намагався наставити її на розум, та коли переконався, що умовляння марні – спіймав її на гарячому і посадив до кам'яного мішка, тобто – замурував її навіки у стіні якоїсь кам'яної споруди. «Не будемо захищати вірогідність подій, – коментує легенду Ф. Гумилевський, – проте народне оповідання в усякому разі дозволяє зрозуміти, яким народ уявляв собі Герасима Кондратьєва».

Кондратьєви були сміливими воїнами, вмілими полководцями, про що свідчать царські грамоти й жалувані полковникам інші «милості» та і той факт, що половина з них загинула на полі бою. Але були вони і вдатними господарями, котрі піклувалися про добробут і оборону краю. Уже в перші роки існування Сумського полку Суми перетворилися у надійну фортецю. Стіна мала навкруги 3426 сажнів, в ній було 27 башт, 12 гармат. Посад – оточений ровом на 3500 сажнів. До Псла вів підземний хід. Коли вже в 1659 році на місто напали татари і під орудою Герасима Кондратьєва козаки дали їм рішучу відсіч, більше тут з'являтися остерегалися.

Дбали полковники про устаткування всього полку, котрий займав значну територію: окрім Сум – Лебедин, Ворожба, Білопілля, Улянівка тощо, словом, сучасні Сумський, Білопільський, Лебединський, Краснопільський райони і ще кілька населених пунктів. Причому, Кондратьєви намагалися їх весь час збільшувати. Так, 2 грудня 1659 року було дано інструкцію Матвієві Малишевському їхати Лебединським шляхом і там, де ріка Сироватка вливається в ріку Псьол, збудувати нове село, заселити його, відправивши для цього із Сум 197 родин, з Ворожби – 87. Таким же чином виникло село Азак (відселили групу родин з Лебединських)

Гаданий портрет сестри Г. Кондратьєва

підданих людей (не плутати з російськими кріпаками). Лише в Сумах полковники мали п'ять дворів, родовий маєток в Хотині, кілька промислів тощо. Але навіть радянські історики, говорячи про Кондратьєвих з позиції так званої «класової ненависті», не змогли знайти в представників родини особливих ознак «експлуаторів», «узурпаторів», проти чого б піддані бунтували в душі тієї ж «класовості». Просто це був освічений, культурний рід, що дбав і про рідну землю, і про людей, що проживали в краї, яких забезпечували роботою, житлом тощо.

І – парадокс: все ж, називаючи Кондратьєвих «визискувачами трудового народу», компартійні історики на всі лади вихваляли сумських полковників за будітмо їхню вірнопідданість московським царям і вельможам (а ті, що, не були експлуаторами?!). На перший погляд, ота «вірнопідданість» ніби була доказовою: всі ті землі, володіння «жалувалися» сумським полковникам за їхню вірну службу, покликану тримати Слобожанщину в кордонах «єдиної і неделимої». Але й тут є кілька загадок. На котрих не можемо не зупинитися.

(Продовження на сторінці 15)

Сьогодні вже загальновідомо, що Б. Хмельницький після Переяславської ради досить швидко зрозумів, куди приведе союз України з Москвою, що, приміром, в листах до нового потенційного союзника, шведського короля, він повідомляв, що боїться безкультур'я, дикості Москви і має намір розірвати з нею. Той намір Б. Хмельницький здійснити не зміг: завадила смерть (дуже підозріла). Його справу продовжили найближчі соратники: син Юрій, І. Виговський, І. Богун, І. Брюховецький, П. Дорошенко, І. Самойлович тощо (що дало Петру I підставу цинічно заявити: всі гетьмани України, починаючи з Б. Хмельницького були «изменниками»). Звичайно ж, усі керівники антимосковських повстань намагалися заручитися підтримкою і слобідських полків, що нерідко і вдавалося, як-от широковідоме повстання в Харківському полку під проводом славного Івана Сірка.

Ну а Кондратьєви? Багато хто з радянських, дехто – і з нинішніх істориків з подробицями описував факти, коли в 1659 році Г. Кондратьєв рішуче відкинув пропозицію І. Виговського йти разом проти Москви (хоча значна частина Сумського полку таки пішла за Виговським). Це, звісно ж, проголошувалося виявом ілюзорного українсько-російського братерства. А що говорять об'єктивні історики про той факт? Д. Багалій вважав, що «Г. Кондратьєв зробив тоді так, бо щойно Москва затвердила його полковником і бажав чи мусив проявити свою щирість Москві. Кажемо «бажав чи мусив» через те, що хоч він і виявив себе вірним слугою Москви, але у нього були якісь зносини з Брюховецьким» (уточнимо: І. Брюховецький очолив одне з наступних після Виговського антимосковських повстань).

Нам така точка зору здається більш вірогідною. Звичайно ж, на словах Кондратьєви мусили говорити про свою вірність Москві (аби не втрапити до Сибіру слідом за вже згаданим Іваном Сірком), що й робили. Зрештою, мали за це і ті землі, володіння. Та не могли вони і не потерпати від дикого розбою московських бояр у своєму полку, не могли не робити певні висновки.

Наприклад, путивльський воевода князь Білосельський у селах полку під Лебедином безкарно чинив розправу над українськими козаками, що не хотіли йти до нього в кріпаки: їх били лагаями, обрізали чуби, знущалися над жінками. В селі Пристайловому сплюндрували козацьку церкву, забили в колодки священика. Каменівський приказний Ліхонін пограбував 30 чоловік – забрав корів і телят, гроші, плуги, кабанів і свиней. Потім пограбували ще 49 сімей. А ще ж козаків сотнями гнали з-під Сум до Ладоги, на Південь на тяжкі роботи, де вони гинули, як раби. Безкультур'я, грубисть царського уряду відчували на собі не лише рядові козаки, а й особисто Кондратьєви. Приміром, у 1692 році Романа Кондратьєва боярин Б. Шереметьєв привселюдно, при полковниках бив, тягав за волосся, розбив

носа і губи, виламав ребро, крив лайкою «істино по расейски», – і це лише за те, що Роман посмів дорікати ставленику Шереметьєва Перехрестову...

Сумнівно, дуже сумнівно, щоб шляхетний український рід Кондратьєвих був задоволений ось таким дикунством, позаіатському безпардонним ставленням до себе, палав «братніми почуттями» до своїх насильників і катів. Швидше пригадували відомі серед старшини рядки листа Б. Хмельницького про дикість Москви.

Прикметно, що там, де було можливо, Кондратьєви чинили опір московському розбою і свавілля на території свого слобідського полку. Зокрема, стосовно Білопільської сотні полку, яка межувала з московськими поселенцями, і куди тягнули свої загребущі руки московські воеводи і поміщики. Коли в 1682 році в селах Кризі, Павлівці і Ворожбі самочинно поселилися 10 великоросійських поміщиків і призвали на свої землі і поселили 33 двори українських слобожан, перетворивши у кріпаків, а Г. Кондратьєв дізнався, що ті поміщики, як пише документ «великоросійської породи», сумський полковник їх виселив, а кріпаків-українців одібрав і повернув у козаки та міщани. Ще гучніший інцидент стався у цій же сотні у 1697 році, в якому були вже замішані не лише московські кріпосники, а й царська адміністрація. Г. Кондратьєв теж використав збройну силу, поставив на місце воеводу Клокочева.

У цьому ж плані видається цікавим і такий факт. Кондратьєви постійно входили в родинні стосунки (котрі були в той час не лише шлюбним, а й політичним союзом) з тими шляхетними українськими родинами, які відверто виступали проти московського панування. Назвемо лише двох, найяскравіших після І. Мазепи вождів українського визвольного руху серед козацтва: Павла Полуботка, котрого особисто замордував Петро I, і гетьмана Данила Апостола, який прагнув відновити автономію України. Обидва вони були в тісних родинних (і не лише) стосунках із сумськими полковниками.

Після поразки І. Мазепи Петро I і його послідовники розпочали розправу над мазепинцями-автономістами. В документах того часу – зокрема «Журнал» (щоденник) Якова Марковича – знаходимо згадки: «взяли» того чи того з родини Кондратьєвих. Можливо, й досі, в архівах Санкт-Петербурга, Москви знаходяться протоколи допитів Кондратьєвих, зберігаючи для нас ще невідомі таємниці славного роду засновників наших Сум.

Григорій ХВОСТЕНКО,
краєзнавець

ЗАХОДИ